

Dilbar MIRONSIROVA,

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

O'ZBEK ONTOLINGVISTIKASIDA NUTQIY IJOD TALQINI

Annotatsiya. Maqolada o'zbek ontolingvistikasida bolalar lingvokreativ tafakkuri, o'ziga xos jihatlari tadqiqiga bag'ishlangan ishlar tahlilga tortilgan. Shuningdek, o'zbek ontolingvistlarining bolalar nutqiy ijodiga xos yangi birliklarni nomlashga qaratilgan fikr-mulohazalari xususida so'z yuritilib, bu boradagi talqinlarga nisbatan munosabat bildirilgan.

Kalit so'zlar: nutqiy ijod, lingvokreativlik, okkazionalizm, neologizm, individual neologizm, nutqiy innovatsiya, bolalar nutqi, ontolingvistika.

Annotation. This article analyzes works dedicated to the study of children's linguo-creative thinking and its specific features within Uzbek ontolinguistics. Furthermore, it discusses the views of Uzbek ontolinguists regarding the naming of new units characteristic of children's speech creativity, and provides an assessment of the interpretations in this regard.

Keywords: speech creativity, linguocreativity, occasionalism, neologism, individual neologism, speech innovation, children's speech, ontolinguistics.

Аннотация. В статье анализируются работы в узбекской онтолингвистике, посвященные исследованию лингвокреативного мышления детей и его специфических особенностей. Также рассматриваются мнения узбекских онтолингвистов касательно наименования новых единиц, характерных для детского речевого творчества, и выражается отношение к существующим трактовкам в этой области.

Ключевые слова: речевое творчество, лингвокреативность, окказионализм, неологизм, индивидуальный неологизм, речевая инновация, детская речь, онтолингвистика.

Bugungi kunga qadar o'zbek tilshunosligida bolalar nutqi yuzasidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda sof lingvistik, sotsiopsixolingvistik, pragmalolingvistik, psixolingvistik, genderologik va lingvokulturologik yondashuv ustunlik qilmoqda. Mazkur tadqiqotlarda bolalar nutqining shakllanish va rivojlanish bosqichlari, ular nutqining fonetik, leksik, grammatik xususiyatlariga oid xulosalar bayon etilgan.

O'zbek ontolingvistikasida bolaning lingvokreativ faoliyati, bu jarayonning o'ziga xos jihatlari hamda mazkur faoliyat natijasini terminologik nomlashga nisbatan turli qarash va talqinlar mavjud. N.S.Sayidrahimova tomonidan bolalar nutqining lingvistik xususiyatlari borasida olib borilgan tadqiqotda ushbu jarayon so'z-ijod termini bilan nomlangan. Olima so'z-ijodni til grammatik qurilishini o'zlashtirishning dastlabki bosqichi sifatida baholaydi hamda mazkur jarayon bola lug'at boyligi o'sganda va ular nutqidagi so'zlar qiyoslanish imkoniyatiga ega bo'lgan vaqtdan paydo bo'la boshlashini ta'kidlaydi [6: 62]. N.S.Sayidrahimova bundan avvalgi tadqiqotlarda qayd etilgan tajribaviy kuzatishlarga asoslangan holda bolalar nutqida so'z-ijodning yuzaga kelishiga sabab sifatida mazmun va ifodani talab etuvchi jarayonda tayyor so'zning mavjud emasligi hamda yoddan chiqarilgan so'zlarning o'rnini neologizmlar to'ldirishini ko'rsatadi [9: 50].

Bundan xulosa qilish mumkinki, muallif so'z-ijod jarayoni mahsulini nomlashda neologizm terminini afzal ko'radi. Shuningdek, bu jarayon faqat nutqiy ehtiyoj natijasida yuzaga kelishi mumkinligi qayd etiladi. Bizningcha, so'z-ijod nomlash ehtiyoji bilan bir qatorda bola tomonidan muayyan obyektga nisbatan emotsional-ekspressiv yuk berish, nutqiy vaziyatda kulgi qo'zg'atish asosida ham yuzaga kelishi mumkin. Bu lingvokreativlikning ko'p funksiyaliligi bilan bog'liqdir.

O'zbek bolalari nutqining sotsiopsixolingvistik va pragmalolingvistik xususiyatlarini o'rganigan olim M.A.Qurbonova esa rus tilshunosligidagi manbalarga tayangan holda P.A.Florenskiy va V.T.Kudryavtsevning bu jarayonga nisbatan "nutqiy ijod" terminini taklif qilganligi va uni nisbatan aniq, asosli hisoblaganligini qayd etadi [6: 9]. Bolalar nutqiga xos yasama so'zlar semantikasini o'rganishda olim so'z-ijod terminidan, uning mahsulini ifodalashda esa **nutqiy innovatsiya** va **individual neologizm** terminlaridan unumli foydalangan. M.A.Qurbonovanning fikricha, bolalar okkazionalizmlari juda xilma-xil bo'lib, ular o'ziga xos tushunish, anglash, so'zning

yangi shakllarini izlash kabi xususiyatlar bilan xarakterlanadi. Bu turdagi birliklarning muayyan qismi analogiya asosida yuzaga keladi. Bu jarayonda so'z birikmasining lug'aviy birlikka aylanishi, narsa-buyum o'rtasida o'xshashlik, bog'liqlik qidirish asosida okkazionalizmlar voqelanishi kuzatiladi. Tadqiqotda misol sifatida Hojimurol Erkinovning 3 yoshu 2 oylik davridagi nutqida *qovurilgan chuchvaraga* nisbatan qo'llangan *savatcha* birligi hamda 4 yoshu 3 oylik davrida *ofitsiant* so'zining ifodasi sifatida yuzaga kelgan *oshxonachi* leksik birliklari bunga yorqin dalil bo'la oladi [6: 64].

Shuningdek, bolalar nutqida individual neologizmlarning yuzaga kelishiga yuqorida ta'kidlangan jihatlari bilan bir qatorda ularning yosh xususiyati va xotirasi bilan bog'liq psixik jarayonlar ham sabab bo'lishi [6: 65] hamda so'z yasash hodisasi bolalar lug'at zaxirasida mavjud nutq stereotiplaridan ijodiy foydalanishi asosida hosil bo'lishi, shunga ko'ra, ularga xos so'z-ijod jarayoni nutqiy nominatsiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida talqin qilinishi maqsadga muvofiqligi haqida xulosalar bayon etiladi [6: 66].

Darhaqiqat, bolalarda kuzatiladigan lingvokreativ tafakkur mahsulining verbal ifodasi nutqiy nomlanishlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Boisi, bola o'zini o'rab turgan olamdagi muayyan holat yoki predmetni nomlashga ehtiyoj sezar ekan, muayyan lisoniy qolip asosida yangi shakl yoki mazmunni ifodalashga harakat qiladi. Olima tomonidan o'zbek bolalari nutqining pragmatik xususiyatlari bo'yicha olib borilgan monografik tadqiqotda nutqiy innovatsiyalar bola tomonidan aniq pragmatik maqsad asosida qo'llanishi, ular o'zida propozitiv, perlokutiv axborotni aks ettirishi asoslangan [7].

N.S.Ahmedovanning bolalar obrazli tafakkurini o'rganish borasida olib borgan izlanishlari o'zbek tilshunosligida lingvokreativ tafakkurning bolalarga xos jihatlari tadqiq etishda alohida ahamiyat kasb etadi. Muallif **so'z ijod (словотворчество)** terminini mohiyatini sinchiklab tahlil qilar ekan, uning keng ma'noda inson tafakkurining ijodiy mahsuli sifatida tushunilgani hamda "bolalar so'zlari" (K.I.Chukovskiy), "bolalar neologizmlari" (T.N.Ushakova), "neologizmlar" (N.I.Lepskaya), "bolalar so'zlari" (V.K.Xarchenko), "bolalar nutqiy innnovatsiyalari" (S.N.Seytlin) kabi ma'nodosh terminlar bilan yonma-yon qo'llangani, shuningdek, A.N.Gvozdev bola nutqiga xos bunday so'zlarni "analogiya asosida shakllanishlar", Y.N.Kononova "ontoneologizmlar", S.N.Seytlin

“nutqiy innovatsiya” tarzida nomlanganini qayd etadi [1: 89]. Bizningcha, yuqorida sanalgan terminlar va soʻz ijod termini oʻrtasida funksional jihatdan biroz farqlanish mavjud. Boisi, soʻz ijod (словотворчества) yangi birlikni ijod qilish **jarayoni**, yuqorida zikr etilgan terminlar esa ushbu jarayonning **natijasini** nomlash uchun qoʻllangan. Mazkur terminlar olimlar tomonidan jarayon mahsulini nomlashga qaratilgan muqobil birliklardir. Ularni yonma-yon qoʻllanuvchi maʼnodosh termin sifatida baholash nisbiydir.

N.S.Ahmedova bolaning ijodiy tafakkur mahsulini nomlashga nisbatan **bolalarning ijodiy soʻzi** terminini qoʻllashni taklif qilgan. Uning bu boradagi tadqiqotida buning sababi hozirgacha bolalar nutqida yangi soʻz ijod qilish jarayonini ifodalovchi soʻz ijod termini rus tilidagi словотворчество terminidan toʻgʻridan-toʻgʻri tarjima qilinib oʻzlashtirilgani, garchand u rus tilida oʻz mohiyatini ifodalay olsa-da, oʻzbek tilida bu terminning maʼnosi unga yuklanadigan mohiyatdan biroz torroq tushunchani ifodalashi, **bolalarning ijodiy soʻzlari (BIS)** terminini doirasida esa bola tomonidan hosil qilingan va uning nutqida qoʻllanadigan barcha turdagi ijodiy soʻz namunalari qamrab olish mumkinligi bilan izohlangan [1: 91].

Muallifning fikriga koʻra, bolalarda soʻz ijod etish jarayoni 2-4 yosh oraliqʻida yaqqol namoyon boʻladi hamda bu holat bolaning til mohiyatini oʻzlashtira boshlaganidan dalolat beradi [1: 119]. Shuningdek, olima 3-7 yosh oraliqʻida bolalarda matn ijodkorligi koʻzga tashlana boshlashini taʼkidlaydi. Bu jarayon natijasiga nisbatan **bolalarning ijodiy matni (BIM)** terminini qoʻllashni taklif qilgan. Darhaqiqat, N.S.Ahmedovaning bu boradagi yondashuv va xulosalari nazariy jihatdan asoslidir.

N.J.Yarasheva bolalar adabiyoti tilining lingvopsixologik, lingvokognitiv xususiyatlarini oʻrganar ekan, ular nutqining asosiy qismini nutqiy innovatsiyalar tashkil etishi, bu orqali bolalar ayrim leksemalarni ayta olmasliklari natijasida hosil qiladigan noodatiy leksemalarni vujudga keltirishlari, baʼzi oʻrinlarda tinglovchiga nisbatan kulgi uygʻotishni ham nazarda tutishlarini taʼkidlaydi [10: 218]. Olima tomonidan tuzilgan “Bolalar nutqiy innovatsiyalarining izohli lugʻati”da bolalar spontan nutqida kuzatilgan, badiiy asarlarda uchragan ayrim leksemalar innovatsiya belgisiga ega deb baholanib, ularning lingvistik bazasi shakllantirilgan. Biroq lugʻatga kiritilgan birliklar va ularning tahlilida baʼzi mulohazali nuqtalar ham uchraydi. Masalan, muallif tomonidan **nutqiy innovatsiya** sifatida talqin qilingan leksik birliklar qatoridan sheva elementlari (*bachala, kemopti, oʻnakki*), ikki tillilik hodisasi taʼsirida aralash holatda qoʻllangan leksik birliklar (*kataysa, kapot, no*) kattalar nutqida uchraydigan oʻzbek tilidagi uzual soʻz (*chakki*), rus tiliga oid meʼyoriy holatda qoʻllaniluvchi soʻzlar (*doʻm, shpion*), oʻzbek tilidagi soʻzlashuv nutqida kattalar tomonidan qoʻllaniluvchi uzual soʻzlarning fonetik oʻzgarishga uchragan shakllari (*istakan-stakan, ishkalad-shokolad, pamildori-pomidor*) ham oʻrin olgan. Yuqoridagi birliklar bolalar nutqida yangi maʼno ifodalash uchun xizmat qilmaganligi bois, ularni nutqiy innovatsiya tarzida talqin etish mavjud nazariyalarga zid holat hisoblanadi [5: 11].

Yangilik belgisi mavjud birliklarga nisbatan **nutqiy innovatsiya** terminidan foydalanish Sh.Rustamova tomonidan oʻsmir yoshdagi bolalar ogʻzaki nutqi psixolingvistik xususiyatlari boʻyicha olib borilgan tadqiqotda ham uchraydi. Muallif oʻzbek oʻsmir bolalar nutqi leksikasi va ularning qoʻllanish xususiyati haqida soʻz yuritar ekan, ular nutqida faol qoʻllaniluvchi leksik birliklarning baʼzilari shaxsiy ijod namunasi ekanligini qayd etadi [8: 17]. Tadqiqotda muallif

tomonidan I.Barisova va H.Zaviszovaning yapon oʻsmirlari nutqidagi leksik innovatsiyalarning hosil boʻlish usullari haqidagi fikri keltirilib, oʻzbek oʻsmirlari nutqidagi leksik innovatsiyalar, asosan, soʻzga yangi maʼno yuklash vositasida maydonga kelishi qayd etiladi. Bunga misol tariqasida

1) *beshta kam (yetishmaydi)* – odatda hamma uchun tushunarli boʻlgan narsani tushunmaydigan yoki boshqalar uchun noodatiy boʻlgan harakat qiladigan shaxs;

2) *nol besh* – boʻyi past inson;

3) *qori aka* – ikkiyuzlamachi, munofiq. Koʻrinishidan, oʻzini tutishidan yaxshi insonga oʻxshasa-da, aslida insonlar koʻzidan yiroqda notoʻgʻri harakat qiladigan inson;

4) *molxona* – tartibsiz sinf. Oʻquvchilarini boshqarish, tartibga solish qiyin boʻlgan sinf,

5) *kenayishka* – yoshi katta ayol (bu yerda yosh kategoriyasi maktab oʻquvchisi yoshiga nisbatan olingan) [8: 18] kabi birliklar keltirilib, ular individualligi bilan slenglardan farqlanishi taʼkidlanadi. Bizningcha, bu oʻrinda yuqoridagi birliklarni nutqiy innovatsiya sifatida talqin qilish biroz munozaralidir. Boisi, *nol besh* yoki *kenayishka* kabi birliklar katta yoshli soʻzlashuvchilar nutqida ham yuqorida keltirilgan maʼnolarni ifodalash uchun faol qoʻllanishi kuzatiladi. Shu jihati bilan ushbu birliklar tadqiqotchi tomonidan taʼkidlangan individuallik xususiyatini yoʻqotadi va ijtimoiy dialektga xos jihatni oʻzida aks ettiradi.

G.T.Iskandarova esa bolalar nutqining antropotsentrik tadqiqini amalga oshirishda ularning kattalar bilan muloqotga kirishish xususiyatlarini tahlilga tortadi. Boshqa tadqiqotchilardan farqli ravishda muallif bolalar nutqi rivojlanishida muhim oʻrin tutuvchi, ularning oʻziga xos soʻzlarini **lisoniy “kashfiyotlar”** deb yuritadi [3: 113]. Tadqiqotda ushbu kashfiyotlar bola tafakkuri, ongining oʻsishda va rivojlanishda ekanining dalili sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, bola maʼlum narsa-predmet va tevarak-atrofdagi hodisalarni oʻzaro taqqoslashi, belgi-xususiyati, oʻxshash tomoni hamda undan chiqqan ovozga taqlid qilish yoʻli bilan oʻzicha atashi qayd etiladi. Bunga misol sifatida *gol-gol, allaqoʻzim, banka baliq* kabi birliklar keltiriladi [3: 114]. G.T.Iskandarovanning bolalar nutqiy ijodi mahsuli yuzaga kelishi boʻyicha yuqorida koʻrsatgan sabablari oʻrinli va asoslidir. Taʼkidlash lozimki, ushbu xulosalar bolalar nutqini bevosita kuzatish va tahlil qilish asosida chiqarilgani bilan alohida ilmiy qiymatga ega.

A.A.Davlatova bolalar nutqiy ijodi masalasiga chogʻishtirma aspektida yondashadi. U ingliz va oʻzbek bolalari nutqining lingvokulturologik xususiyatlariga oid tadqiqotida ularga xos soʻz-ijod namunalari lingvokulturologik jihatlariga toʻxtalib oʻtgan. Tadqiqotchi **bolalarning soʻz-ijod namunalari** terminini “predmetlar, shaxslar, ularning koʻrinishi, harakatlari, vazifasiga koʻra bolalarcha oʻziga xoslikda kattalardan farqli ravishda tasvirlash” [2: 21] deb taʼriflaydi. Shuningdek, tadqiqotda bolalar nutqida soʻz-ijod namunalari 2 yoshdan 5 yoshgacha boʻlgan davrda yuzaga kelishi haqidagi fikr ilgari surilgan. Biroq bunda tadqiqotchining muayyan manba yoki mustaqil ravishda oʻtkazilgan tajribaviy tadqiqot natijalariga koʻra shunday xulosaga kelganligi ochiq bayon etilmagan. Muallif Kimmi Fink tomonidan uning oʻqituvchilik faoliyati davomida toʻplangan birliklarni jadval asosida tahlilga tortish jarayonida ularni ingliz bolalari nutqiga oid soʻz-ijod namunalari sifatida baholagan. Eʼtiborli jihati shundaki, jadvalning ikkinchi ustunida xuddi shu birliklarning oʻzbekcha tarjimasi kiritilib, ular oʻzbek bolalari nutqidagi soʻz-ijod namunalari deb nomlangan [2: 22].

1-jadval A.A. Davlatova talqinida ingliz va o'zbek bolalari nutqiga xos so'z-ijod namunalari

Ingliz va o'zbek bolalar nutqida kuzatiladigan so'z-ijod namunalari

№	Ingliz bolalar nutqidagi so'z-ijod namunalari	O'zbek bolalar nutqidagi so'z-ijod namunalari	Izohi
1.	Snack holes – pockets ⁷⁴	Yegulik teshiklari – cho'ntaklar	Kichik turdagi narsa hamda yeguliklarni olib yurish hamda solishga mo'ljallangan kiyim qismini bolalar cho'ntaklarning vazifasidan kelib chiqib, bu so'zlarni o'z nutqlarida yangi so'z orqali ifodalaydilar.
2.	Recipes – food maps	Retseptlar – ovqat xaritasi	Ovqatlarni tayyorlashda ketma-ket bajariladigan bosqichlarini xaritada o'xshashligi asosida yangidan nom berilmoqda.
3.	Airport – To the bird port!	Aeroport – qushlar qo'nadigan joy	Samolyot qo'nishi uchun mo'ljallangan maxsus maydonni samolyotlarni qushlarga o'xshashligi tomonidan "qushlar qo'nadigan joy" nomi orqali yangidan nomlanmoqda.
4.	Umbrella rainbrella	Soyabon – yomg'ir yopinchiq (soyabon)	Yomg'irdan saqlovchi vosita sifatida soyabonga uning vazifasidan kelib chiqib, yangidan nom berilgan.
5.	Cough drop ⁷⁵ – medicine beans ⁷⁶	Yo'tal tomchisi – tibbiyot loviyasi	Bolalar yo'tal kasalligiga chalinganda ularni davolashda qo'llaniladigan tomchi dorilarning tomchisini loviyaga qiyoslab, bolalar tomonidan doriga berilgan yangi nom.
6.	Ambulance boo-boo-bus	Tez yordam mashinasi – bu-bu avtobusi	Ingliz bolalari o'z nutqida tez yordam mashinasini ovozidan kelib chiqib, yangi nom "bu-bu" mashinasi deya ta'riflaydi.

Nazarimizda, mazkur yondashuv ilmiy jihatdan chalkashlik va noto'g'ri talqinni keltirib chiqaradi. Chunki qayd etilgan birliklar ingliz bolalari nutqiga xosdir. Ularning tarjimasida o'zbek bolalarining lingvokreativ tafakkuriga xos jihatlari aks etmagan. Bu o'rinda muallif tomonidan shaxsiy kuzatuv va maxsus tajribalar vositasida to'plangan birliklarning

chog'ishtirma tahlili amalga oshirilsa, ikki til vakillarining so'z-ijodi jarayoniga xos umumiy va farqli xususiyatlar yaqqol namoyon bo'ladi.

Mazkur masalaga chog'ishtirma aspektida yondashish D.I. Qozoqboyevada ham kuzatiladi. Tadqiqotchi ingliz va o'zbek tillari misolida bolalar nutqining gender hamda psixolingvistik xususiyatlarini o'rgangan. Unga ko'ra, neologizm va ijodiy so'z yasashning yuzaga kelishi 2-3 yosh oralig'idagi o'g'il bolalarga xos asosiy psixolingvistik indikatorlardan biridir [4: 24]. Muallif xuddi shu yoshdagi o'zbek qizlari nutqida uchragan *uxlagich*, *chizgich* kabi birliklarni **ijodiy neologizmlar** sifatida talqin qiladi. Ishda bu yoshdagi o'zbek qizlari so'z yasash imkoniyatlarini intuiativ tarzda qo'llashi ta'kidlanadi [4: 25].

Xulosa qilib aytganda, rivojlanish bosqichida bo'lgan o'zbek ontolingvistikasida bolalar lingvokreativ tafakkuri, bu jarayonning o'ziga xos jihatlari xususida atroflicha fikr-mulohazalar bildirilgan. Bolalar nutqiy ijod mahsulini nomlashga nisbatan neologizm, nutqiy innovatsiya, lisoniy kashfiyot, ijodiy neologizm kabi terminlardan foydalanilgan. Biroq bolalar nutqiga xos okkazonalizmlar, ularning yuzaga kelish sabablari, okkazonal birliklarning qanday usul va vositalar yordamida maydonga kelishi, ularning semantik va funksional xususiyatlarini ilmiy asosda izchil tadqiq qilish o'zbek tilshunosligidagi dolzarb masalalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmedova N.S. Obrazli tafakkur va o'zbek bolalar nutqi: Filol. fan. bo'y. fal. dok. (PhD) diss... – Toshkent, 2021. – 135 b.
2. Davlatova A.A. Ingliz va o'zbek bolalar nutqining lingvokulturologik tadqiqi: Filol. fan. bo'y. fal. dok. (PhD) diss. avtoref... – Nukus, 2026. – 60 b.
3. Iskandarova G.T. Bolalar nutqining antropotsentrik tadqiqi: Filol. fan. bo'y. fal. dok. (PhD) diss... – Toshkent, 2026. – 135 b.
4. Qozoqboyeva D.I. Bolalar nutqining gender va psixolingvistik xususiyatlari tadqiqi (ingliz va o'zbek tillari misolida): Filol. fan. d-ri. diss. avtoref... – Andijon, 2026. – 71 b.
5. Qurbonova M.A., Mirnosirova D.N. Bolalar nutqiy ijod mahsulining leksikografik talqiniga doir ba'zi mulohazalar // Qo'qon DPl. Ilmiy xabarlar, 2026, №5. – B. 4–16.
6. Qurbonova M.A. O'zbek bolalar nutqi leksikasining sotsiopsixolingvistik tadqiqi: Filol. fan. nomz. diss... – Toshkent, 2009. – 154 b.
7. Qurbonova M.A. O'zbek bolalar nutqining pragmatik xususiyatlari: Filol. fan. d-ri. diss... – Toshkent, 2018. – 240 b.
8. Rustamova Sh.N. O'smir yoshdagi bolalar og'zaki nutqining psixolingvistik tadqiqi: Filol. fan. bo'y. fal. dok. diss. avtoref... – Qarshi, 2026. – 53 b.
9. Sayidrahimova N.S. Bolalar nutqining psixolingvistik xususiyatlari. Monografiya. – Toshkent, 2012.
10. Yarasheva N.J. Bolalar adabiyoti tilining lingvokognitiv, lingvopsixologik tadqiqi: Filol. fan. d-ri. diss... – Samarqand, 2023. – 245 b.